

1.4 Lineaire staatsgrenzen

“The skin of the state”
Nick Middleton¹

Op het einde van de Middeleeuwen herleefde de Romeinse staats- en grensopvatting. Die stond in tegenstelling tot de feodale notie van domein en leidde tot ernstige pogingen om de grenzen precies af te bakenen. Al vanaf de 14^e eeuw, en definitief vanaf de 16^e eeuw, werd in Europa de band tussen een gemeenschap en een gekroond hoofd vervangen door die tussen een politieke autoriteit en een bepaalde ruimte. Buiten Europa gebeurde dit vanaf de 19^e eeuw, in het kielzog van de kolonisatie. Tijdens de 16^e eeuw kwamen voor de eerste keer alle ‘wereldzones’ samen. Alhoewel Azië tot in de 18^e eeuw het hartland van het wereldsysteem bleef, werd West-Europa, dat zich voordien in de marge van de Afro-Euraziatische wereldzone had bevonden, de *hub* voor het eerste handelsnetwerk op wereldschaal. De commercialisatie van het platteland veranderd het land in handelsgoed, boeren in loontrekkers of kleine ondernemers. Daardoor werd de basis van de landbouwbeschavingen ondermijnd: landelijke producenten dienden te beschikken over landbouwgronden. Het staatsbegrip verwierf een steeds concretere juridisch-constitutionele invulling, en daarbij kwam er ook een nieuwe kijk op territoria. De persoonlijke band met een stam, clan, koning of keizer werd vervangen door het staatsburgerschap bepaald door geboorteplaats of residentie, het territoriaal gouvernement. Met de geleidelijke centralisering van de landsheerlijkheden in een toenemend bureaucratiserend koningschap, werd de reikwijdte van het koninklijk gezag vervangen door een territoriaal afgebakend gebied, waarbinnen allen zich dienden te voegen in een centraal opgelegde orde. Waar het de middeleeuwse geopolitiek slechts ging om het verwerven van landsheerlijkheden, werd de afgebakende territorialiteit steeds belangrijker. Een moderne staat zonder vaste en zichtbaar gemaakte grenzen werd ondenkbaar. De grens werd nu niet alleen afgebeeld in de cartografie, maar ook zichtbaar gemaakt door de constructie van fortengordels en de oprichting van grenstekens, met douaneagenten en grenswachten. Anders dan de middeleeuwen, toen de persoonlijke verbanden het identificatiecriterium vormden, was de idee van staatsgrens nu verbonden met de moderne voorstelling van een soevereine oppervlaktestaat als natuurlijke levensruimte van een volk. De verandering van de grensidee was een instrument in de verandering van de staat, ter bekrachtiging van het politieke machtsmonopolie in een bepaalde ruimte: de soevereiniteitsaanspraak diende vooral het loskomen van de monarch en van afhankelijkheden (traditie, privileges). Men werd zich daarbij langzaam bewust van een bepaalde eigenheid; die werd weliswaar voorafgegaan door het besef te behoren tot een dorpsgemeenschap of een stad of zelfs tot een regio. Die differentiatie kon versterkt worden door bepaalde landschappelijke kenmerken, een specifieke architectuur en dito bouwmaterialen, een eigen dialect en/of bepaalde volksgebruiken. Taalbarrières en godsdienstige overtuigingen – zeker als ze zich entten op politieke grenzen – voedden de tegenstellingen en maakten de weerstanden hardnekkiger.

Het verdrag van Westfalen van 1648 betekende de definitieve doorbraak van de notie van territoriale soevereiniteit, met het territorium als basis en raam voor de

¹ “De huid van de staat”: N. Middleton, *An Atlas of Countries that don't exist. A Compendium of fifty unrecognized and largely unnoticed states*, London, 2015, 16.

soevereine staat. Hierdoor werd de politiek-territoriale structuur ingeluid die we nu nog kennen: de feodaliteit werd vervangen door een wereld van staten, met territoriale grenzen. De soeverein erkende de exclusieve rechten van andere soevereinen om te regeren in hun eigen staat, met een onaantastbaar territorium. De internationale erkenning van grenzen markeert de internationale politieke orde na 1648: het verdrag vestigde de grenzen van soevereine en territoriaal gedemarqueerde staten. Het verdrag legde de grote lijnen van de geopolitieke kaart vast: vanaf 1648 hadden de Westeuropese staten hun positie min of meer definitief gevonden. De territoriale grenzen stabiliseerden zich en hun vastlegging werd verfijnd. Dit was de periode waarin de enclaves werden opgeruimd en tot dan niet-toegewezen gebieden nu definitief onder een staat ressorteerden. Dat had een vereenvoudiging van de grensvorming tot gevolg: de grens werd 'gezuiverd' om de staatsadministratie goed te doen functioneren. De moderne staat diende de erfenis uit het verleden te integreren, die van de grond een heerlijkheid had gemaakt en van de soevereiniteit een suzereiniteit. Tegelijk noopte de militair-technische evolutie tot de oprichting van versterkingen (zie 2.1.3.1.5 Muren) en versterkte de "*invention de la frontière*."²

Dat was echter geen eenduidige of rechtlijnige evolutie. Tot de 18e eeuw overleefde immers ook het middeleeuwse begrip van territorium, waarbij de bezittingen van een vorst een geheel van rechten inhield. Men kon toen heersen over de wegen van een dorp zonder de vorst van die plaats te zijn, over een rivier zonder er de oevers van te bezitten, over de inwoners en hun woonsten zonder de grond te bezitten. De moderne staat vergde echter dat de soevereiniteit van een entiteit diende weerspiegeld te worden in de onderhorigheid van de bewoners aan de administratieve en juridische organen van de staat. Zo schakelde bijv. Frankrijk uit centralistische, economische en militaire overwegingen over op de lineaire demarcatie van de staatsgrens. Zowel de ontwikkeling van het douanewezen vanaf de 16^e eeuw als het economisch protectionisme, die het binnenland tot een grotere eenheid smeedden, vergden ononderbroken grenslijnen: enclaves werden onpraktische relictten. Dat bevorderde uiteraard de lineaire afbakening van grenzen. Tijdens de 17^e eeuw werden de grenzen dan ook steeds gedetailleerder vastgelegd.³ De 'rationalisering' van de grenzen was in West-Europa een aarzelend proces. Men greep vaak terug naar middeleeuwse grensverdragen en -tekens. Daarenboven gebeurde dit doorgaans enkel bij de overdracht van rechtsbevoegdheid en niet als een teken van territoriale scheiding; de vorsten wilden immers nog steeds de hand vrij houden voor gebiedsuitbreiding: de noties staatsburgerschap en territoriale eenheid waren nog nieuw. Zo staat in geen enkel verdrag van de Franse koning Lodewijk XIV de term 'grens' vermeld: nog steeds huldigde hij de mening dat er geen

² "De uitvinding van de grens" – verwijst naar de titel van een boek van Michel Foucher (*L'invention des frontières*, Paris, 1986). De godsdiensten werden geografisch gescheiden en het geweld 'beschaafd': de overgang van 'frontier' naar 'grens' was er één van beschaving. Het tijdperk van onderhandelingen rond de vastlegging en cartografie van grenzen begon.

³ Het naar verluidt eerste theoretisch (historisch-politicologisch) werk over grenzen werd niet toevallig tijdens deze periode gepubliceerd: Conring (H.), *De finibus Imperii Germanici. Libri Duo. Quibus jura finium a primo Imperii exordio ad haec nostra usque tempora propugnantur*, 2 delen (in 1 band), Helmstedt, 1654. Zie voor meer over dit werk 4_Duitsland en over Hermann Conring de bijlage hieronder.

gebiedswijzigingen plaatsvonden, maar slechts overdrachten van de ene Kroon aan de andere. Voor de douane verschilden provinciegrenzen in niets van staatsgrenzen; nog steeds bleven er volop vage, heterogene en discontinue grenzen bestaan. Staatsgrenzen waren dan ook niet scheidend: enkel uit militaire, monarchistisch-centralistische en fiscale overwegingen werd een aanzet gegeven tot het bepalen van eenduidige grenslijnen. Toch heeft vooral in West-Europa de trend naar beter bepaalde grenzen al tijdens de 14^e en 15^e eeuw oorlogen veroorzaakt omdat sommige stukken land door verschillende staten opgeëist werden (in Oost-Europa bleven de grenzen veel langer vaag). Desondanks was in het Westen tot aan de Franse revolutie de diplomatieke strijd over grondgebied eerder juridisch dan geografisch (over successie), terwijl in het oosten er wel vooral geografisch-territoriale kwesties waren (want weinig dynastieke opvolging mee gemoeid en minder dichtbevolkt).

Pas tijdens de 18^e eeuw brak met de Verlichting de rationalisering van het grensbegrip definitief door: de staatsgrenzen werden bevestigd en beter bepaald. Eerst nu werd de evolutie naar een territoriale staatsinrichting onomkeerbaar: plaatselijke rechtsgrenzen vloeiden samen met territoriale grenslijnen. De grenzen preciseren was het bevestigen van de soevereiniteit over een gebied. De notie van soevereiniteit nam tijdens de 18^e eeuw definitief de plaats in van die van suzeriniteit, toen de moderne staat de middeleeuwse erfenis had 'verteerd'. De staat bakende zijn territorium af: de ruimte waarover zijn soevereiniteit gold. De evolutie naar steeds meer gedefinieerde lijnen vormde het begin van een nieuwe houding tegenover grenzen, als de scheiding tussen gelijke partijen (volgens Michel Foucher werd de eerste in die soort geregeld langs de Turks-Russische grens). Vooral vanaf 1740 nam een golf van grensbepalingen de onzekerheden op het terrein en de enclaves in West-Europa weg. Men maakte nu de overgang mee van een juridische beschrijving van grenzen (onder de vorm van lijsten) naar een cartografische (als lijnen). Zo richtte men tijdens de 18^e eeuw in Frankrijk van overheidswege een *commission de limites* op (in Italië het *Ufficio degli Ingegneri Topografi*) om formeel de grenzen van het land vast te leggen (wat tussen 1770 en 1789 resulteerde in liefst 22 grensverdragen). In de Zuidelijke Nederlanden geschiedde dit reeds in 1671, voor de grens met Nederland. De geschiedenis van het Nederlandse woord 'grens' verloopt parallel met de hier beschreven evolutie van het grensbegrip (zie 2.2.2.4).

De nieuwe, in de 17^e eeuw begonnen, ('Westfalische') internationale orde van staten vond over het Congres van Wenen (1815) met de stichting van de Verenigde Naties (1945) zijn apotheose. Echter: de aard van de staten c.q. hun grenzen veranderde grondig vanaf eind 18^e eeuw (meer in 1.5).

BIJLAGE: HERMANN CONRING

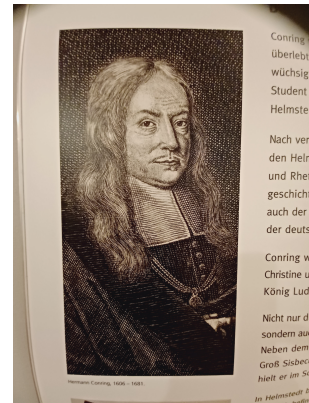
Hermann Conring (Norden 1606-Helmstedt 1681) was een ware homo universalis: hij was naast nestor van de Duitse rechtswetenschap, politicoloog en historicus, ondermeer lijfarts van de Zweeds koningin Christina van Zweden, Deens minister en adviseur van de Franse koning Lodewijk XIV, naast hoofdarchivaris in Staden. Maar vooral was hij vanaf 1632 professor aan de universiteit van Helmstedt (nabij Hannover, in Nedersaksen).

Meer in o.m. E. Gschier, *Hermann Conring. Leben und Werk insbesondere seine Rechtsquellenlehre*, Graz, 2010 (Diplomarbeit Universität Graz), m.b. 25-26; A. Jori, *Hermann Conring (1606-1681). Der Gründer der deutschen Rechtsgeschichte*, Tübingen, 2006; M. Stolleis, *Hermann Conring (1606-1681)*, Berlin, 1983; P. Conring, *Hermann Conring - Leben, Werk und politisches Wirken*, in: *Hermann Conring. Zwei Beiträge zum 400. Geburtstag am 9. November 2006 in Helmstedt und am 12. November 2006 in Norden*, Helmstedt, 2007 (*Beiträge zur Geschichte des Landeskreises und der ehemaligen Universität Helmstedt*, Heft 21), 5-22 (m.b. 15). In het Kreis- und Universitätsmuseum van Helmstedt is er een display rond Conring.

Woning (gebouwd in ca. 1625, gemoderniseerd in 1975) van Hermann Conring (waar ook zijn studenten verbleven), in de Ziegemarkt 7 in Helmstedt van 1632 tot zijn dood in 1681. Foto Annemie Raes, 2023.

In het *Kreis- und Universitätsmuseum* van Helmstedt is er een display rond Conring. Foto Annemie Raes, 2023.

Op zijn grafsteen, op zijn landgoed in Gross Twülpstedt (nabij Helmstedt), staat: “*das “Wunder des Jahrhunderts”*” (“het wonder van de eeuw”).